

רְכָבִים וְנִשְׁקִים וְכִיּוּצָא בָהֶם חיים א' כהן

על גב זה", וכגון הרא"ש שהביא את דברי רבנו תם בדבר אכילת "מיני לחמים של עובד כוכבים" (הרא"ש לעבודה זרה, פ"ב, כ"ט), ועוד הרבה בספרות הרבנית לדורותיה.

רכב

רכב נמצא במקרא כשם קיבוצי ("בְּרֻכָבוֹ וּבְפָרְשָׁיו" – שמות יד, יז ועוד), אך נמצאנו בו גם במשמע של יחיד: "אִישׁ בְּרֻכָבוֹ" (מלכים ב' ט, כא; וכתב שם רד"ק בפסוק כה: "שהיו רוכבים שניהם ברכב אחד") ועוד. כן נוצרה ממנו כבר במקרא צורת הריבוי: "לְסֻסֵי בְרֻכָבֵי

פְּרָעָה דְּמִיתִיד רַעֲיָתִי" (שיר השירים א, ט). יש כאן ממש התהליך המוכר בעברית בת ימינו: (1) **רכב** – שם קיבוצי ← (2) **רכב** שם יחיד ספיר ← (3) צורת ריבוי של המילה במשמעותה כשם ספיר: **רְכָבִים**. וראוי להביא כאן את דברי יונה אבן ג'נאח באשר למילה זו ושימושיה במקרא. וכך כתב בספר הרקמה (מהדורת וילנסקי, עמי שצה): "שני רכב סוסים" (מלכים ב' ז, יד), כי רכב שם לאחד וליותר מאחד מן המרכבות, כאשר עתיד להתבאר זה בשערו מספר השרשים". ואכן, בספר השרשים, שורש רכב, הרחיב בדבר וכתב:

ונאמר ביחיד "איש ברכבו" [מל"ב ט, כא], "ויכרע ברכבו" [שם שם, כד], "וירכבו אתו ברכבו" [שם י, טז], ויכשר להיות רכב שם כולל לכל המרכבות, ויורה על זה אמרו "ויקחו שני רכב סוסים" [שם ז, יד], על דרך ביאור מהות הרכב [כלומר, "סוסים" מבאר את מהות הרכב, את סוגו], וכמהו "וְנָאָה צמד רכב פרשים" (ישעיהו כא, ז) על דרך הביאור גם כן.

אין צורך להכביר מילים על השימוש המרובה ב**רכב** בעברית בת ימינו המגיע בתחומים אחדים עד כדי דחיקת המכונות מפניו. דומה שתחילתו של שימוש זה בצבא, וצמיחתו באה משום הצורך לציין מיני רכב, הוא שאבן ג'נאח כינהו "שם כולל לכל המרכבות". מכאן חלחל שימוש זה, כדרכם של שימושים לשוניים צבאיים רבים, גם אל הלשון "האזרחית" הן במנהל – "רכב צמוד", "רישיון רכב" וכדומה – הן בשימוש הכללי ("אני רוצה להחליף את הרכב", "איפה החנית את הרכב?" ועוד ועוד).

יצוין עוד שלפני כחמש-עשרה שנה אימצה אף האקדמיה ללשון העברית את השימוש הישן-חדש הזה של המילה **רְכָב**, ביחיד ובריבוי, וכך הוא למשל במילון למונחי הנדסת דרכים משנת תש"ן (1990) שהועמדו בו **רְכָב** ו**רְכָבִים** כנרדפות ל**כלי רכב** ו**כלי רכב** וכמשמשות לצדן (ראו במאגר המונחים של האקדמיה במרשתת-אינטרנט; תודתי לרונית גדיש, שהפנתה אותי למילון זה).

בקר וצאן

בקר ו**צאן** שמות קיבוציים הם, כידוע, אך כבר במקרא הם באים לציין גם את היחידות, כגון "חֲמֵשֶׁת בָּקָר יִשְׁלַם תַּחַת הַשּׁוֹר וְאַרְבַּע צֹאן תַּחַת הַשֶּׁה" (שמות כא, לז) – "חמשה בקר", "ארבע צאן", היינו חמש יחידות מן הבקר או ארבע יחידות מן הצאן. ונמצא עוד "בָּקָר שְׁנַיִם" (במדבר ז, יז, לצד "אֵילִם חֲמֵשֶׁת עֲתוּדִים חֲמֵשֶׁת קְבָשִׁים [...] חֲמֵשֶׁה").

תופעה רווחת היא בעברית בת ימינו, וכפי שנראה להלן גם בעברית לדורותיה, ששם המשמש מלכתחילה כשם קיבוצי מתגלגל במהלך הזמן לציין יחידה אחת – הפרט האחד מן הכלל. מעבר זה (המעורר לעתים ספקות בקרב המבקשים להקפיד על לשונם) טבעי הוא: הלשון הטבעית, לשון בני אדם, היא המפתחת אותו. כך הוא, למשל, מה שאירע למילת **רכב** המשמשת הרבה בלשון ימינו לציין הרכב האחד, הספיר. ממילא מובן שמכאן ועד עליית צורת ריבוי של ממש לאותם שמות המציינים מלכתחילה את הקיבוץ הדרך קצרה מאוד ואפילו אוטומטית. כיוון שה**רְכָב** מציין את היחידה האחת, יצירת הריבוי **רְכָבִים** מתבקשת מאליה. ברשימה קצרה זו יוצגו שמות אחדים מרבדיה הקלסיים של העברית, שחל בהם מהלך זה, תוך בירורם לפרטיהם.

לחם

במקרא משמש **לחם** לרוב כשם בלתי ספיר: "בָּזַעַת אֶפְיָד תֹּאכַל לָחֶם" (בראשית ג, יט), "וּמִלֶּפֶי צֶדֶק מְלָךְ שְׁלֹם הוֹצִיא לָחֶם וְיָנִין" (שם יד, יח) ועוד הרבה (ואין צריך לומר שהוא משמש גם לציין מזונו של אדם בכללו, והשוו לָחֶם הערבית, שפירושו בה 'בשר'). לציין היחידה (או פיסת לחם, פרוסת לחם) משמש במקרא הצירוף "פת לחם", כגון "וְעַל פֶּת לָחֶם יִפְשַׁע גְּבֵר" (משלי כח, כא), וכן "כיכר לחם". ואולם כבר במקרא נמצא את **לחם** כשם ספיר כגון "שְׁתֵּי לָחֶם" (שמואל א' י, ד) – לעומת "שְׁלֹשֶׁת כִּפְרוֹת לָחֶם" (שם, פסוק ג) – וכן "וְנִעְשְׂרָה לָחֶם הַזֶּה" (שם יז, יז), "מֵאֲתֵיִם לָחֶם" (שם כה, יח). אך אף שעניינו בכתובים הללו ריבוי יחידות, עדיין אין המקרא מוציאו בלשון ריבוי של ממש: לא 'שלושה לחמים' כי אם 'שלושה ככרות לחם', לא 'עשרה לחמים' כי אם 'עשרה לחם'. ואף זאת: בבוא התרגום הארמי לתרגם (בשמואל א', שם) את "שתי לחם", שבלשונו המדוברת הוא "שני לחמים", דקדק ותרגם: "תרתין גריצן דלחם" היינו 'שתי ככרות לחם', או כפי שפירש רד"ק שם: "חלות לחם". ומפני שזר הדבר בלשון – בוודאי מבחינת כללי שם המספר שבמקרא – שהשם הנמנה בא בריבוי במקום שהמספר המונה אותו הוא מ-2 עד 10, ראה ר' יונה אבן ג'נאח לפרש לשון "שתי לחם" כמקרא קצר, בהשמטת המילה **כיכרות**: "וונתנו לך שתי לחם", כלומר, שתי ככרות לחם" (ספר הרקמה בתרגומו של יהודה אבן תבון, מהדורת וילנסקי, עמי רע, ויעוין בהערה 6 שם). וכאן המקום לציין עוד שהמונח ההלכתי "שתי הלחם", המשמש את חז"ל לציין את מה שהמקרא קורא "לחם תנופה שתיים" (ויקרא כג, יז), היינו שני הלחמים שהיו קרבים בחג השבועות כקרבן מנחה חדשה, נטבע בהשראת הצירוף הזה שבספר שמואל, וכבר ציינו לזה התוספות למנחות צד ע"א ד"ה "שתי הלחם" (ושם אגב הציין ללשון זכר ונקבה של המילה **לחם**).

צורת הריבוי **לחמים** עולה במפורש בלשון חז"ל: התלמוד הירושלמי (חגיגה פ"ה ה"ח, עט ע"ד) דן בשולחן שבבית המקדש שנטמא, אם מטמא "שני לחמים" אם מטמא "לחם אחד בלבד" (וכבר ציין בן יהודה במילונו ללשון הריבוי המחודשת הזאת שבירושלמי, ראו בערכו, עמי 2568). גם מה שנקרא בפי התנאים "חלות תודה" – הם ארבעים הלחמים הבאים עם קרבן תודה (יעוין למשל במשנה חלה א, ו) – נקרא בתלמוד הבבלי (גם בברייתות המובאות בו) "לחמי תודה". ושימוש זה בצורת הריבוי של **לחם** מתרבה והולך בלשון הרבנית של הראשונים, מפרשי המקרא ומפרשי התלמוד, כגון בתוספות למנחות צד ע"ב המדברים בלחם הפנים שהיה מונח במקדש על השולחן: "שהרי ששה לחמים היו זה

וכך כתב רד"ק בספר השרשים, ערך "צון":

פעם כולל כולם כמו "ואם מן הצאן קרבנו" (ויקרא ג, ו) ופעם פורט על אחד מהם: "ולו צאן שלשת אלפים ואלף עזים" [שמ"א כה, ב], רצה לומר הכבשים [...], והוא שם כולל לא ימצא בלשון רבים, "ושתי צאן" [ישעיהו ז, כא] "וארבע צאן" [שמות כא, לז] "ומאה צאן" [מל"א ה, ג].

ואולם שלא כצאן, שלא נמצאה ממנה צורת רבים, נמצא כבר במקרא **בְּקָרִים** לציון יחידות הבקר: "הִרְצֹן בְּסֻלַע סוּסִים, אִם יִרְוֹשׁ בְּבְקָרִים" (עמוס ו, יב), וכן "וּדְמוֹת בְּקָרִים" (דברי הימים ב' ד, ג; וראו את הערתו המחכימה של עמוס חכם בפירושו לעמוס במהדורת "דעת מקרא"), ונקט רש"י לשון **בְּקָרִים** זו שבדברי הימים בבואו לפרש את העניין במקבילתו שבמלכים: "וכל אחוריהם" – של בקרים הללו" (מלכים א' ז, כה) וכן להלן (פסוק כט): "ועל המסגרות אשר בין השלבים" – היו מצויירות צורות אריות, צורות בקרים וכרובים". וכן מצינו בויקרא רבה ה, ג (מהדורת מרגליות, עמ' קה-קו) הדורש את הפסוק "אוכלים קָרִים מצאן" (עמוס ו, ד): "אמרו, כשהיה אחד מהן מבקש לאכל גדי מן הצאן היה מעביר כל הצאן לפניו ועומד עליו ושוחטו, מבקש לאכל עגל היה מעביר כל הבקרים לפניו ועומד עליו ושוחטו". וכן נמצא **בְּקָר** כמציין את היחידה בתוספתא תרומות י, ט: "בקר של כהן שהיה עומד אצל בקרו של ישראל", והשוו בירושלמי שבת פ"ב ה"א (ד ע"ג), שהובאה שם ברייתא זו ופירש בעל קרבן העדה על אתר: "כהן נתן בהמתו לישראל שיאכילה..." (על גרסאות בתוספתא זו כפי שהן בירושלמי וביאורה באופן אחר ראו אצל ליברמן בתוספתא כפשוטה לתרומות, עמ' 469, ואכמ"ל בזה).

דם - דמים

שונה במקצת המצב הלשוני המקורי באשר לצורות **דם** ו**דמים**. מלכתחילה מכירה העברית את שתי הצורות האלה, יחיד וריבוי, בלא שינוי במשמעות: "אֵין לוֹ דָם" (במדבר לה, כז) לעומת "אֵין לוֹ דָּמִים" (שמות כב, א). אין **דָּמִים** אלא 'דם' ואין בו ריבוי של ממש ל"דם". כך גם בלשון חז"ל: אין **דמים** שבביטוי "שפיכות דמים", למשל, מציין ריבוי דווקא. ואולם מאלף הוא שלצורך הדרשה מצאו להם חז"ל משענת בלשון הריבוי **דמים** שבמקרא לדרוש אותה כריבוי של ממש. וכך מצינו במשנה (סנהדרין ד, ה) בעניין "דמי אחיד" שבמעשה קין והבל:

שכן מצינו בקין שהרג את אחיו שנאמר [בראשית ד, י] "דמי אחיד צועקים", אינו אומר "דם אחיד" אלא "דמי אחיד" – דמו ודם זרעיותיו. דבר אחר, "דמי אחיד", שהיה דמו מושלך על העצים ועל האבנים.

הן הפירוש הראשון, "דמו ודם זרעיותיו", הן הפירוש השני, "שהיה דמו מושלך על העצים ועל האבנים", מדברים על לשון רבים של **דם**. הפירוש השני אף קרוב בתפיסתו אל השימוש של **דמים** בימינו: הוא מדבר לא על הדם בכללו כשם קיבוצי אלא על חלקים מן הדם – דם הנמצא כאן ודם הנמצא שם. ויצוין שאבן עזרא הפשטן אכן נקט (בפירושו "שיטה אחרת" לבראשית שם) פירוש זה דווקא, והשתמש בו לבאר את ההתאם הדקדוקי שבכתוב "קול דמי אחיד צועקים": "דמי אחיד. נשפכו במקומות רבים. על כן כתוב צועקים" (כלומר, על כן כתוב "צועקים" בלשון רבים, שהוא שב אל "דמי" ולא אל "קולי"). בתלמוד הבבלי אף נוספה דרשה אחרת ללשון ריבוי זו: "מלמד שעשה קין בהבל אחיו חבורות חבורות, פציעות פציעות, שלא היה יודע מהיכן נשמה יוצאה, עד שהגיע לצוארו", ופירש רש"י שם: "חבורות חבורות. לכך נאמר 'דמי'" (ויצוין שבפירושו לתורה [לבראשית ד, י] הביא רש"י כ"דבר אחר" לא את ה"דבר אחר" שבמשנה כי אם את הדרשה שבתלמוד הבבלי, וכך כתב: "**דמי אחיד**. דמו ודם זרעיותיו. דבר אחר, שעשה בו פצעים הרבה שלא היה יודע מהיכן נפשו יוצאה").

בלשון ימינו החלה **דמים** לשמש במשמעות של ריבוי לציון "דגימות דם הנלקחות מחולים לצורך בדיקה במעבדה" (לשון הביאור במילון רב מילים שבעריכת יעקב שויקה), ולא רחוקה היא

משמעות זו בכללה (אם כי לא בפרטה, כמובן) מן המשמעויות שניתנו ל**דמים** המקראית בדרשות חז"ל.

מסגרת צרה זו אינה מספקת להעלאת כל השמות שעברו בעברית לדורותיה תהליך דומה (והשוו גב"ע צרפתי, "מה בין פרי לפרות", לשוננו לעם, נא-נב, עמ' 103-109). די אם נאמר שבחינת תופעה זו בתולדותיה של העברית מאירה באור אחר את עובדת התפשטותה בעברית בת ימינו ואת היאחזותה במילים נוספות. אם נשקו של החייל הוא הרובה האחד שבידו, ואם מצווה הוא לשמור על הנשק ולהקפיד על ניקיונו, אין תמה ש**נשק** זה יוצר צורת ריבוי **נְשָׁקִים** השגורה כה בצבא; ואם ה**ציוד** אינו אך שם קיבוצי כי אם גם שק החפצים (הקיטבג) האחד של החייל, כי אז ממילא מובן שריבויים של שקי חפצים אלו הוא **ציודים**. כך אף ה**מידע**, שבלשון המשטרה, למשל, מציין גם כל ידיעה וידיעה לעצמה המצטרפת לכלל גדול, מייצר באופן טבעי את הריבוי **מידעים**; וכן הוא באשר ל**קהל** ו**קהלים** ועוד כיוצא בזה (ויצוין שצורת הריבוי **קהלים** נמצאת כבר בפיוט, ואולם ניכר שיצירתה בזמננו אינה שואבת משם כי אם מן ההתפתחות בדיבור החי). כל אלו אותות של לשון חיה הם; דרכם ומקומם בלשון אינה אחידה והם מתפרסים על פניה לסגנונותיה, לתחומיה ולמשלביה. הצד השווה שבהם שהם מצטרפים לשאר תופעות לשון מסוגים שונים המקיימים כולם כלל גדול שניסחו הרמב"ם בפירושו למשנה בתחילת מסכת תרומות: "...שעיקר כל לשון הוא מה שמדברים בו בעלי אותו לשון ומה שנשמע מהם". ■